

CASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOSRPSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
ZAGREB, PROSINAC 1967. GODIŠTE XV

O MORFEMU

Milan Moguš

Raspravljajući o fonemu¹ pokazao sam da je fonem najmanja razlikovna jedinica u jeziku. Izrazi *led* i *med* razlikuju se međusobno samo jednim fonemom, i ta je razlika dovoljna da promijeni značenje. Budući da je to tako, moglo bi se postaviti pitanje: imaju li fonemi, svaki za sebe, »u sebi«, takvu moć da daju izrazima određeno »svoje« značenje.

Ako u izrazu *led* zamijenimo *l* sa *m*, dobit ćemo *med*. Značenje se uvelike promijenilo. Prva riječ (*led*) znači »voda u čvrstom agregatnom stanju«, a druga (*med*) »gusta, zlatnožuta do tamnosmeda, slatka tekućina koju proizvode pčele od cvjetnog nektara«. Da li upravo to značenje nose u sebi fonemi *l* i *m*?

Pogledajmo još jedan primjer. *Lûk* je u geometriji »dio krivulje koji je uvijek dulji od pripadne tetive.« Zamijenimo li opet *l* sa *m*, dobivamo *mûk*. Očito je da sada promjena *l* sa *m* nema nikakve veze sa pčelinjim proizvodom. Iz toga izlazi da fonem jest razlikovna jedinica koja samo posredno mijenja značenje, sadržaj riječi, ali sama po sebi nema svoga značenja. Ona samo signalizira da je došlo do promjene u značenju, ali ne kaže do kakve promjene.

Na ovaj smo se način približili problemu koji ima veoma važnu funkciju u našem sporazumijevanju. To je – značenje, sadržaj. Može se vidjeti da sve ovo što smo rekli nije dovoljno da bi se mogao riješiti taj jezični problem. I pored svih svojih funkcija fonemi su ipak elementi koji se nalaze ispod razine značenja, sadržaja.

Raščlambom *rod* – *red* i *red* – *led* možemo izlučiti *o*, *e*, *r*, *l* kao foneme. Ako tri prva fonema uzmemo u postavi drugačijoj od one u navedenim primjerima, možemo dobiti izraz *ore* (3. l. sg. prezenta). Prema onome što znamo o fonemima jasno je da nijedan od tri fonema nije na toj, fonemskoj, razini

¹ Vidi *Jezik*, XIV, str. 107–111.

onaj dio kome bi u izrazu *ore* bio pridružen dio njegova sadržaja. Očito je prema tome da obavijest, govorni znak, moramo analizirati na drugi način da bismo došli do željenog rezultata.

Uzmimo kao kompleksan govorni znak jednostavnu rečenicu: *ratar ore njivu*. Usporedimo li tu rečenicu s rečenicama

traktor ore njivu
ratar gleda njivu
ratar ore ledinu,

dolazimo do zaključka da sadržaj *ratar ore njivu* možemo podijeliti na tri dijela (*ratar, ore, njivu*) u kojima je svaki od tih dijelova sadržaja kompleksnoga znaka pridružen dijelu njegova izraza. Ali, jesu li to najmanji dijelovi u kojima je dio izraza pridružen dijelu sadržaja?

Za takvu ćemo se analizu poslužiti istom metodom kao i kod fonema. Usporedit ćemo našu rečenicu s drugim mogućim bliskim rečenicama da bismo vidjeli koji su u njoj najmanji dijelovi s vezom dio sadržaja – dio izraza. Na primjer:

- 1) *ratar ore njivu*
- 2) *ratari oru njive*

Na temelju takve usporedbe možemo razabrati da se prva rečenica sastoji od ovih najmanjih dijelova:

ratar /O/ or / e / njiv / u.

U drugoj su rečenici najmanji dijelovi:

ratar / i / or / u / njiv / e.

Je li tim dijelovima izraza pridružen dio njihova sadržaja? Pokušajmo analizirati.

Dio *ratar* (označimo ga sa A) u prvoj rečenici zamijenimo dijelom *traktor* (B). Razlika u značenju svakako postoji. Kad upotrijebimo dio A, radi se o čovjeku; dio B pokazuje da se radi o stroju. Utvrdimo sada da li zamjena dijela A dijelom B ima uvijek kao posjedicu baš takvu promjenu u značenju:

dobar *ratar*
dobar *traktor*
ovaj *ratar* dobro ore
ovaj *traktor* dobro ore
po *rataru* pada kiša
po *traktoru* pada kiša.

Možemo se uvjeriti da razlika u sadržaju odgovara stalno razlici između dijela A i dijela B, tj. između čovjeka i stroja.² To znači da dijelovi *ratar* i *traktor* imaju samostalno značenje.

Tako je i s drugim najmanjim dijelovima u rečenicama *ratar ore njivu* i *ratari oru njive*:

dijelu *or* pridružen je dio sadržaja »orati«: *or-ati*, *pre-or-ati*, *or-ač*;

dijelu *e* pridružen je dio sadržaja »3. l. sg. prezenta« ili »akuz. pl. im. žen. roda«: *per-e*, *jed-e*, – *žen-e*, *vod-e*.

dijelu *njiv* pridružen je dio sadržaja »njiva«: *po-njiv-iti*, *njiv-ast*;

dijelu *u* pridružen je dio sadržaja »3. l. pl. prezenta« ili »akuz. sg. im. žen. roda«: *per-u*, *jed-u*, – *žen-u*, *vod-u*.

Ne možemo ni jedan od ovih dijelova izraza podijeliti na još manje jedinice kojima bi bio pridružen dio njihova sadržaja. Dio *ratar* mogli bismo doduše podijeliti na foneme, ali bi to bilo, kao što znamo, ispod razine sadržaja jer nijednoj fonemskoj jedinici ne bi tada bio pridružen dio sadržaja »čovjek koji obrađuje zemlju«.

Prema tome, provedenom analizom došli smo do najmanjih, nedjeljivih jedinica sa samostalnim značenjem. Takve se jedinice zovu – *morfemi*.

Razmòtrimo u vezi s tim još neke pojave. Izrazima *brz konj*, *brzi konj*, *žuta voda*, *plavo more*, *brza konja*, *brzoga konja*, *žute vode*, *plavim morem* možemo odrediti morfeme. To su *brz* / $\emptyset$ / *konj* / *i* / *žut* / *a* / *vod* / *plav* / *o* / *mor* / *e* / *oga* / *e* / *im* / *em* /. Nije teško zapaziti da se morfem *brz* može nalaziti ispred $\emptyset$ / *i* / *a* / *o* / *e* / *oga* / *im* (možemo naime reći: *brz*, *brzi*, *brza*, *brzo*, *brze*, *brzoga*, *brzim*), ali ne može ispred *-em* (ne govorimo: *brzem*). To isto vrijedi za morfeme *žut* i *plav*. Morfem *konj* može se nalaziti ispred $\emptyset$ / *i* / *a* / *e* / *em*, a ne može ispred *o* / *oga* / *im*, *mor* može stajati npr. ispred *em*, a ne može ispred *i*. Itd. Vidimo dakle da između morfemâ postoje određeni odnosi. Ti se odnosi zovu *sintagmatski*.

U čemu je njihova specifičnost? Poslužimo se primjerom:

traktoristi oru njive.

Ako u toj rečenici promijenimo red riječi, možemo dobiti:

traktoristi njive oru.
oru traktoristi njive,
oru njive traktoristi,
njive traktoristi oru,
njive oru traktoristi.

Vidimo da u rečenici možemo promijeniti red riječi, a da se ipak zbog toga ne mora promijeniti značenje.³

² Kod fonema, vidjeli smo, nije tako!

³ U svim jezicima nije tako.

Navedene rečenice imaju tri izraza: *traktoristi /oru/ njive*. Prvi je izraz sastavljen od morfema: *traktor /ist/i*. Pokušajmo sada promijeniti red morfema u tom izrazu. Možemo dobiti: *traktoriist, isttraktori, istitraktor, itraktorist, iisttraktor*. Ni jedna od ovih kombinacija ne pripada hrvatskosrpskom jeziku.

Kako je s druga dva izraza? Promijenjeni red morfema daje: *uor, enjiv*. Rezultat je opet isti – nema takvih izraza u našem jeziku.

Zaključak se sâm nameće: specifičnost se sintagmatskih odnosa u hs. jeziku ogleda u tome što oni svrstavaju morfeme u tačno određen redosljed (može biti *brza*, a ne može *abrz*).

Naveli smo u kojim se sintagmatskim odnosima može nalaziti morfem *brz*, ali smo spomenuli da isti odnosi vrijede i za morfeme *žut* i *plav*. To znači da *brz* možemo zamijeniti sa *žut* ili *plav*. Možemo npr. reći: *brznoj vodi, žutoj vodi, plavoj vodi*. Ali, kad bismo morfem *brz* u izreci *brznoj vodi* zamijenili morfemom *mor*, dobili bismo *moroj vodi* – a takva izreka ne postoji u hrvatskosrpskom jeziku. Ili: ako morfem *vod* u *brznoj vodi* zamijenimo s *o*, dobit ćemo *brznoj oi*. Dakako, ni takvu vezu ne susrećemo u našem jeziku. Vidljivo je prema tome da samo neki morfemi mogu zamijeniti određene druge morfeme. Između morfema koji stoji na određenome mjestu u postavi i svih onih koji bi mogli stajati na istome mjestu, a ne stoje, vladaju *paradigmatski* odnosi.

Veza je između sintagmatskih i paradigmatskih odnosa očita. Svaki paradigmatski odnos postaje sintagmatski kad se realizira. Upravo ono što nije realizirano, a moglo bi biti, daje sadržaj onome što jest realizirano.

Međutim, iz ovoga se izlaganja može vidjeti još nešto. Morfem kao *brz, žut, plav* možemo nizati unedogled; za morfeme *i, a, e, oj* to ne bismo mogli reći. To znači da izbor morfema koji stoje u paradigmatskom odnosu nije kvantitativno jednak. Jedni su izborom beskonačni, drugi konačni. Po toj svojoj karakteristici pripadaju dvjema različitim grupama. Za morfeme beskonačnog izbora kažemo da su *leksički*; morfemi konačnog izbora *gramatički* su.

Leksičkih je morfema neusporedivo više negoli gramatičkih. Ali ako pažljivo pogledamo bilo koji tekst izvornoga govornika, vidjet ćemo da se u tekstu mnogo češće ponavljaju gramatički morfemi. Kad bismo, učeći koji strani jezik, izvrsno naučili vrlo mnogo leksičkih morfema (recimo nekoliko tisuća), a nijednog gramatičkog, ipak bismo teško mogli razumjeti stranog sugovornika. Ako pak usvojimo sve gramatičke morfeme nekoga jezika i izvjestan, čak nevelik broj leksičkih, mogućnost sporazumijevanja bit će mnogo veća negoli u prvom slučaju.

A što ako spojimo spomenute dvije mogućnosti, tj. ako naučimo sve gramatičke morfeme nekog jezika i desetak tisuća leksičkih. Da li bismo tada mogli reći da »govorimo ti i tim jezikom«? Za poznavanje nekog jezika nije dovoljno usvojiti samo njegove morfeme. Postoji još jedan uvjet. Osim morfema treba naučiti gramatička pravila koja određuju kako se povezuju morfemi u riječi i riječi u rečenice.

Vidjeli smo već da su sintagmatski odnosi između morfemâ usmjereni. U našem su jeziku, na primjer, usmjereni tako da se gramatički morfem nalazi uvijek iza leksičkog. Bez poznavanja toga gramatičkog pravila ne bismo mogli dobro sastaviti hs. morfeme u riječi. Kad dakle izaberemo leksički i gramatički morfem, moramo ih složiti baš tim redom (npr. *brz-a*).

Ali postoje gramatička pravila i o izboru morfemâ (možemo npr. izabrati *brz-im konj-em*, ali ne možemo *konj-im brz-em*). Poznavanje upravo takvih pravila otvara najšire horizonte u tvorbi riječi.

Riječ *nožići* ima tri morfema: *nož/ić/i*. Prvome je sadržaj »oruđe i oružje za rezanje, siječenje, struganje i bodenje«, drugome »deminucija«, a za treći već znamo da je »nom. pl. im. muš. roda«. Dakako, u hs. jeziku ne iskazuje se deminucija samo morfemom *ić*; u muškom je rodu jednako tako običan i morfem *čić* (pored još nekih). Kad dakle znamo da npr. *ić* i *čić* služe za umanjenost, vrlo ćemo lako, ako nam ustreba, napraviti deminutiv i od onih leksičkih morfema koje možda nikada nismo čuli u deminutivnu obliku: *topić* (mali top), *žiletić*, *matić* (prema *mat* u šahu), *Golijatić* ili *šoferčić*, *telefončić*, *upraviteljić* itd.

Riječi su, kao što vidimo, konstrukcije napravljene od morfema prema određenim pravilima. Iz toga izlazi da riječi tvorimo sami. Da bismo to mogli, potrebno je znati pravila o povezivanju morfema.

Sasvim je sporedno što možda ni u kojem rječniku nećemo naći npr. riječ *topić*; važno je da znamo da u hs. jeziku postoji u imenica muškog roda tip koji bismo mogli definirati kao »korigenski morfem + *ić*«. Naša definicija nije jednostavno ništa drugo nego određeno gramatičko pravilo hrvatskosrpskog jezika. I to je dovoljno da budemo sasvim sigurni u ispravnost stvorene riječi. U takvim smo slučajevima navikli da kažemo obično da je riječ napravljena »u duhu jezika«.

UPOTREBA I SINTAKTIČKA VRIJEDNOST IMPERFEKTA U DONČEVIĆEVIM »MIROTVORCIMA«

Mate Šimundić

I

Već dugo vlada ustaljena tvrdnja da je imperfekt glagolsko vrijeme u odumiranju ili je gotovo iščezao iz književnog jezika. U svima gramatikama, kad se piše o imperfektu, obično se spomene da je u jeziku starijih vremena bio dosta čest, a u današnjosti rijedak. Privirimo li u najnovije gramatike, pa i članke gdje se raspravlja o ovome pitanju, naći ćemo to određeno rečeno. Evo nekih mišljenja: »U današnjem književnom jeziku imperfekt se rijetko ili ni-